

"Faynanş Tayms" qəzetiňin 20 Mart 2020-ci il tarixi buraxılışında Yuval Noah Hararinin "Koronavirusdan sonrakı dünya" başlıqlı məqaləsi dərc edilib.

Turkustan.info sözügeden nəşrin internet sahifəsində yerləşdirilmiş məqaləni təqdim edir:

"Bu fırına gelib keçəcək. Ancaq indi etdiyimiz seçimlər qarşısında illər boyunca həyatımızı deyişə biler."

Bəşəriyyət həzirdə qlobal böhranla üzüzdür. Bəlkə də bu, bizim nəslimizin ən böyük böhranıdır. Yəqin ki, insanları və hökumətlərin növbəti həftələrdə qəbul edəcəyi qərarlar qarşısında illər dövründə formalaşdıracaq. Búnlar təkcə səhiyye sistemimizi deyil, eyni zamanda həm iqisadiyyatımızı, həm siyasetimizi, həm də mədəniyyətimizi formalaşdıracaq. Tez və qaplıyyatlı davranımlıq. Bununla yanaşı, hərəkətlərimizün uzunmüddətli nəticələrini də nəzərə almalyıq. Alternativlər arasında seçim edərək, özümüzden yalnız təhlükəni necə dəf etməyi deyil, fırınadan sonra hansı dünyada yaşayacağımızı da sorusunuşlu. Bəli, fırına keçəcək, bəşəriyyət saq qalacaq, yenə çoxumuz saq qalacaq. Amma yaşadığımız dünya fərqli olacaq.

Qisa müddət üçün nəzərdə tutulan fəvqələde tedbirler həyatın bir parçasına çevriləcəkdir. Bu fəvqələde hadisələrin təbiətidir. Fəvqələde həllər her zaman tarixi prosesləri sürətləndirir. Normal zamanlarda illər müzakirə edilən qərarlar fəvqələde həllərdə bir neçə saat ərzində qəbul edilir. Təkmilləşdirilməmiş və hətta təhlükəli texnologiyalar işə salınır. Çünkü heç bir şey etmemek daha risklidir. Bütün ölkələr geniş miqyaslı sosial eksperimentlərdə üzərində təcrübə aparılan subyekt rolunu oynuyırlar. Hər kəs evdən işləyəndə ve yalnız uzaq mesafədə ünsiyyət quranda nə baş verir? Normal vaxtlarda hökumətlər, müəssisələr və təhsil idarələri bu cür təcrübələrin keçirilməsinə heç vaxt razi olmazlar. Ancaq hazırda normal vaxtda yaşamını.

İçində yaşadığımız böhran dövründə iki önemli seçimle qarşılaşırıq. Birinciisi, təltitalar nəzarət və vətəndaş hüquqları arasındadır. İkinci seçim isə milletçi təcrid və qlobal hemreylik arasındadır.

Dəri altından nəzarət

Epidemiyənin qarşısının alınması üçün bütün shəhər müəyyən qaydalara riayet etməlidir. Buna nail olmağın 2 əsas yolu var. Birinci üsul dövlətin insanları izləməsi və qaydalara pozanların cezalandırılmasıdır. Ancaq bu gün bəşər tarixində ilk defə olaraq, texnologiya hər kəsi izləmeye imkan verir. Ellü qabaq KGB 240 milyon Sovet vətəndəsinə cəmi bir gün bəşər tam şəkildə nəzarət altında saxlaya biləndi. Əlinde topalanın məlumatları tam şəkildə güvənib, onları emal etməyi bacarmadı. KGB casuslara, analitiklər etibar etdi, ancaq hər bir vətəndaş ayrıca casusut tutaq qeyri-mümkün idi. Bu gün isə hökumətlər insanların yerine, sensorlu cihazlara və güclü alqoritmələrə güvəne bilərlər.

Antiq bəzi dövlətlər koronavirus epidemiyasına qarşı apardıqları mübarizədə yəni müşahidə, nəzarət vasitələrindən istifadə etməye başlayıblar. Búnların içinde ən çox diqqəti cəlb edən Çindir. Çin yüz milyonlarda üz təliyən kameralardan istifadə edərək insanların ağılı telefonlar vasitəsi ilə izləməkdədir. Eyni zamanda onları bedən istifadələrinə və sağlamlı durumlarına tibbi yoxlanımdan keçərək öyrənməye, bu haqqda hesabat verməye məcbur etmişdir. Búnunla Çin hökuməti nəinki koronavirus daşıyıcılarının təməyyüzəndədir, həm də onları hərəkətlərinə izdiyir, təməsədən şəxsləri də məməyən edə bilir. Bir sıra mobil tətbiqlər isə vətəndaşları yolmuş xəstələrə yaxınlaşdırılan zaman xəbərdar edir. Bu cür texnologiyalar sadəcə, Şərqi Asiya ilə məhdudlaşdırır. Bu yaxınlarında İsrailin Baş Naziri Benyamin Netanyahu hərəkətlərinə tələb etdi. Eyni zamanda onları idarəe edəcəklər, eyni zamanda onları idarəe edəcəklər. Neticədə bize istadıklarını satacaqlar, ya da siyasetçini qəbul etdirəcəklər. Kembrijicə Analizin məlumatlarını elə keçirme taktikaları biometrik izləmə ilə müşayiətənən Dəs Dövüründən qalmış kimi olacaq. 2030-cu ilde Şimali Koreyada hər bir vətəndaşın məcburi şəkildə 24 saat biometrik qolbağı taxmali olduğunu təsəvvür edin. Böyük liderin bir nüqtəne qulaq asdırığınız zaman qolbağı qəzəbləndirilənizi göstərisə, bu işiniz bitdi.

Əlbəttə, fəvqələde hallarda müveqqəti olaraq biometrik nəzarət tətbiq edile bilər. Fəvqələde hal bitdiğinden sonra isə, bu proses dayandırılmışdır. Lakin üfüqdə hər zaman fəvqələde halın görünməsi durumunda müveqqəti tedbirlerin dəha uzun müddət davam etmek kimi xoşagelməz xarakteri var. Məsələn, menim vətənim İsrail, 1948-ci ilde Azadlıq Mühərbiyi zamanı müstəbat senzurasından və torpaqların müsadire edilməsindən tətbiq puding hazırla-

rəd etmiş ölkələrdə onların istifadəsinin normallaşdırılmışa biliçəyi üçün deyil. Çünkü bəhs etdiyimiz proses, bundan daha çox, "dəri üzərindən" "dəri altından nəzarət" e keskin şəkilde keçid deməkdir.

Bu günədək barmağınız smartfonunuzun ekranına toxunduqda və bir linke daxil olduğunuzda, hökumət barmağınızla toxunaraq nəye daxil olduğunuzu bilmək istəyir. Lakin koronavirus ilə maraq mərkəzi deyir. İndi hökumət barmağınızın temperaturunu və derininiz altındaki qan tezyiqini da bilmək isteyir.

Pudding böhranı

Nəzarət altında işləyərən qarşılaşacağımız en böyük problemlərdən biri, bize nəce nəzarət olunduğunu və gelecek dərinin biliçeyini bilməmeyimizdir. Müşahidə texnologiyası böyük sürətə inkişaf edir və 10 il önce fantastika kimi görünen şəyər bu gün ancaq köhnə xəber kimi qəbul edilir. Bir təcrübə keçirək və her bir vətəndəşdən 24 saat bedən istiliyini və ürək döyüntüsünü ölçən biometrik qolbağı taxmağı tələb edən bir hökumətin olduğunu fərzi edək. Neticədə bütün məlumatlar algoritmlər vasitəsilə dövlət orqanları tərəfindən toplanır və təhlil edilir. Algoritmlər sizdən önce xəstelini, harada olduğunuzu, kimilər görüşdünənizi biliçəklər. Bununla infeksiyanın

maq üçün tətbiq olunan xüsusi qaydalara qədər bir sira müveqqəti tedbirleri özündə birləşdirən Fövqələde Vəziyyət elan etdi. Azadlıq Mühərbiyəsində illər öncə qəlebə elə edildi, buna baxmayaraq İsrail heç vaxt Fövqələde Vəziyyəti və 1948-ci ildeki bir çox "müveqqəti" tedbirleri lağv edə bilmədi (Fövqələde Puding fərmani 2011-ci ilde lağv edildi).

Koronavirusdan qaynaqlanan infeksiyalar stitə ensə bəsi, bəzi məlumatlara sahib olan hökumətlər ikinci koronavirus dəğəsindən qorxudan üçün və ya Mərkəzi Afrikada yeri bir Ebola aləməti meydana gəldiyinə görə, biometrik nəzarət sistemindən istifadənin vacibliyini iddia edə bilər. Və ya Çünkü bu işi adın. Özəl hayatı aya keçirmək uğrunda gedən döyuş son illərdə dərhal da siddətləndir. Koronavirus böhranı bu savaşın en kritik mərhəlesi oləbilər. Çünkü insanların gizlilik və sağlamlıq arasında seçim haqqı verilsə, onlar sağlamlıq seçəcəklər.

Sabun polisi

Əslinde insanların gizlilik və sağlamlıq arasında seçim etmələrini istemək problemin temel səbəbidir. Çünkü bu sehv seçimdir. Biz həm şəxsi məlumatları qoruya, həm de sağlamlığımızdan zövq ala bilərik və belə də etməliyik. Sağلامlığımızı və epidemiya ilə mübariza üçün düzgün si-

avtoritarizmə aparan yola girmək istəyə bilərlər.

Adətən, illər ərzində itmiş inamı bir gecədə bərpə etmək mümkün deyil. Ancaq bunular normalar dövrələr deyil. Böhranın ərzində zehinlər de tez dəyişə bilər. İllerlə baci-qardaşlarınızla acı mübahisələriniz ola bilər, ancaq bir fövqələde hadisə baş verəndən ərzində gizli olan güven və məhrəbanlıq xəzinəsini tapırsınız və bir-birinə kömək etməye tələbsizsiniz. Nəzarət orqanlarına və mediyaya inamı bərpə etmək üçün hələ de gec deyil. Mütləq yeni texnologiyalarla istifadə etməliyik, lakin bu texnologiyalar vətəndaşlara güc verməlidir. Bədən istiliyimin və qan tezyiqimin izlenməsinin tərəfdarıym. Ancaq bu məlumatlar her hansı güclü bir hökumət qurmaq üçün istifadə edilməməlidir. Əksinə, bəzən məlumatlar mənə bilgili şəkildə şəxsi seçimlər etmək imkanı vermelidir, müxtəlif qərarlar qəbul edən hökumətin məsuliyyətini dəha da artırmalıdır. Əger tibbi vəziyyətimi 24 saat izleyə biləydim, o zaman tekə başqalarının sağlamlığı üçün risk dasılıb-dasılmadığımı yox, hem de hənsi verdilərin sağlamlığım üçün faydalı olduğunu öyrəndərim. Əger koronavirusun yayılması ilə bağlı etibarlı statistikani elədə edib təhlil edə bilsəm, o zaman hökumətin mənə həqiqəti deyib-dəmədiyini və epidemiya ilə mübariza üçün düzgün si-

ölkələr açıq şəkildə və təvazəkarlıqla ellərində olan məlumatları bölüşməyə hazır olmalı, əldə etdiyilər məlumatları, deyilən fikirlərə də etibar etməlidirlər. Tibbi avadanlıqların, xüsusen sınaq dəstəri və sünətənəffüs cihazlarının istehsalı və yayılması üçün global seyə ehtiyacımız var. Lokal şəkildə bunu etmek və avadanlıq ehtiyatı yüksək yerinə, koordinasiya edilmiş global emekdaşlıq istehsalın artırmasına və tibbi avadanlıqların daha adəletli paylanmasına kömək edə bilər. Mühərbi zəmanəti zamanlıdır. Əksinə, ekspresiya vətəndaşının koronavirusa qarşı savaşıda, bizdən önemli istehsal yollarını "humanistləşdirməyimiz" tələb edə bilər. Koronavirus hadisəsinin baş verdiyi zəngin bir ölkə, ekşər həllərdə kasib hənsişi. Ölkəyə bəhəvi avadanlıq göndərməyə hazır olmalıdır. Kasib ölkələrə yardım edən zəngin ölkə ehtiyatlığından zəmanət ona da köməyin ediləcəyinə inanmalıdır.

Biz tibbi personalların global seyiviyədə ümumi bazasının yaradılmasını nəzərdən keçirə bilərik. Hazırda epidemiyənin təsirinə azlığı ölkələr epidemiyənin en çox yayıldığı ölkələrlə təcrübə üçün tibbi işçiləri göndərə bilər. Sonradan epidemiyənin yayılmasında dayışılık olarsa, kömək əks istiqamətədə edilə bilər.

İqtisadi sahədə də global emekdaşlıq böyük önem daşıyır. Əger her bir dövlət iqtisadiyyatın və tədarük zəncirinin global xarakterini nəzərə almadan lokal şəkildə fəaliyyət göstərsə, nəticədə böhran derinleşəcək və xaos olacaqdır. Mümkün olan en qəza zamanda global şəkildə fəaliyyət planına ehtiyacımız var.

Diger bir tələb isə seyahət məsələsinə də qlobal razılılaşma elədə etməkdir. Bütün beynəlxalq seyahətləri aylarla təxirə salmaq çox böyük çətinliklərə səbəb olacaq və bu vəziyyət koronavirusa qarşı mübarizəyə mane olacaqdır. Əlkələr en azından elm adamlarının, həkimlərin, jurnalistlərin, siyasetçilərin və iş adamlarının qarşılıqlı sefəri ne icazə vermelidirlər. Bu insanların seyahətdən ölkələrdən ilkin tibbi müraciəyinən keçirilməsi ilə bağlı razılıq elədə etilə bilər. Əger təyyaradə və ancaq diqqətə müayinədən keçirilmiş şəmisişlərin olduğunu bilseniz, onları ökənizə qəbul etməyi isteyərsiniz.

Hazırda dövlətlər çətin ki, bu işləri yerinə yetirənlər. Kollektiv iflic vəziyyəti beynəlxalq birliliyi narahat edir. Ortada böyük tələb olunur. Bir heftə əvvəl dünya liderlərinin ortaqa bir hərəkət planı hazırlanmış üçün təcili toplantı keçirəcəyi gözənləndirildi. G7 liderləri yalnız bu heftə videokonfrans təşkil edə bildilər və bunun heç bir nəticəsi olmadı.

Övvəlki 2008-ci il maliyyə böhranında və 2014-ci il Ebola epidemiyası məsələsində ABŞ qlobal lider rolunu öz üzərinə götürdü. Lakin ABŞ-in hazırkı iqtidarı liderlərinin təsdiyi vəzifələrini, həm de ayrı-ayrı şəxslərin hökumətləri izləmək üçün istifadə etməyəcək. Bələdilə, koronavirus epidemiyası bütün insanlıq böyük bir imtahandır. Qarşıdaşı günlərdə hər birimiz elmi məlumatlara və səhiyyə mütəxəssislərinə, esaslı sui-qəsd nəzəriyyələrinə və özüne xidmət edən siyasetçilərə etibar edib-ətməyəcək. Düzgün seçim edə bilər, sağlamlığımızı qorumaqın yeganə yolu olduğunu düşünərək ən qiymətli azadlıqlarımızdan el çəke bilər.

Bu iqtidár ən yaxın müxtəliflərinə bələt etdi. AB-dən gələn bütün səfərləri qadağan edəndən bəkənən tədbir haqqında nəinki AB-ni xəbərdar etmədi, hətta bununla bağlı məsəhətəşəmkən ehtiyacı bələt duymadı. ABŞ-in Almaniyadan dəmir səkifinə yeni COVID-19 peyvəndinin inhişən həququnu elədə etmək üçün 1 milyard dollar təklif etdiyi iddiası bu ökəni silklədi. Mövcud administrasiya bunu dəyişdirdi və qlobal fəaliyyət planı hazırlanıb, bəlyə, yəni də məsuliyyəti öz üzərinə götürməyən, səhərini inkar edənlər, ancaq başqaların da günah axtarlarının arxasından gedənlər tapılaq.

ABŞ-in buraxdığı boşluğu digər ölkələr doldurmaq, mövcud epidemiyənin qarşısını almaq həm çətin olacaq, həm də bù dörrüm illərlə beynəlxalq münasibətləri zəhorlamakda davam edəcəkdir. Hər böhran həm də bir fırsatdır. Mövcud epidemiyənin başlıyılıyla qlobal aynılığın yaradığı təhlükəni dərk etməkdə kömək edəcəyinə ümidi etməliyik.

İnsanlıq bir seçim etməlidir. "Aynılıq yolu, yoxsa global hemreylik yoluunu seçəcəyik?" aynılıq seçək, bu təkən böhranın dərinləşdirilməyəcək, galəcədə dəhərəfələkətlərə səbəb olacaqdır. Global hemreylikli seçək, bu yalnız koronavirusa qarşı deyil, 21-ci əsrə böyük qələbələrə qarşı bir qələbə olacaqdır.

İngilis dilindən tərcümə etdi:
Söhrab İSMAYIL,
Uludağ (Türkiyə)
Universitetinin doktorantı
(lent.az)

qorumağı və koronavirus epidemiyasının qarşısını almağı totalitar nəzarət rejimlərini qurmaqla deyil, vətəndaşlara dəha çox selahiyyət vermək bacara bilərik. Son həftələrdə Cənubi Koreya, Tayvan və Sinqapur koronavirusun qarşısını almaq üçün uğurlu həmələr etdi. Bu ölkələr hər ne qəder izləmə proqramlarından istifadə etsərlər de, gəniş tibbi testlər, viddanlı hesabatlılığı və məlumatlı cəmiyyətin könlü eməkdaşlığına dəha çox güvəndirlər.

Mərkəzləşdirilmiş monitoring və sərçəzələrin tədalüf göstərmişlərə əməl etmələrinin yeganə yolu deyil. İnsanlara elə həqiqətlər deyildiyi zaman və insanlar bu həqiqətlərə aid olan dövlət orqanlarına etibar etdikdə, onlar "Böyük Qardaş"ın çiçinlərinə görənən də dizişin hərəkətədə bilərlər. Özünən düşən və məlumatlı şəhər, çox zaman nəzarət altında olan əhədən daha güclü olur.

Məsələn, əllerin sabunla yuyulması insan gələnəsindən en böyük inkişaf mərhəbələrinən bəri klub. Bu sədən hərəkət hər il milyonlarda insanın həyatını xilas edir. Əlimizdən gələn ətsək də, yalnız 19-cu əsrədə